

*Григорчук М. В.,
кандидат юридичних наук, здобувач
Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України*

ПРАВОВА ОСНОВА ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Анотація. Статтю присвячено авторському дослідженню нормативно врегульованих засад, які виступають підґрунтям для приведення в дію правових механізмів, метою яких є завдання щодо захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання. Вивчаючи правові основи захисту прав і охоронюваних законом учасників господарських відносин, нами презентується власна точка зору на ці проблеми, а також додатково обґрунтовуються підходи, завдяки яким досягається забезпечення встановленого конституційного порядку в сфері господарювання.

Ключові слова: правова основа захисту, захист прав суб'єктів господарювання, охоронюваний законом інтерес, конституційний порядок в сфері господарювання, господарські відносини.

Постановка проблеми. За роки незалежності господарське законодавство України не стало чіткою структурованою системою, а непослідовність, неузгодженість, у багатьох випадках навіть суперечливість задекларованих положень вимагає швидкого та якісного втручання як науковців, так і законотворців. На практиці в законодавстві трапляється багато прогалин, які використовуються суб'єктами господарювання для різного роду зловживань під час ведення економічної діяльності та обліковування її результатів.

Рівень законодавчих і підзаконних актів не забезпечує необхідних умов для ефективного врегулювання спірних питань, які виникають у ході провадження господарської діяльності. Такий стан з правовим і регуляторним забезпеченням надійного захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання відкрито негативно впливає на прийняття судами різних рівнів обґрунтованих законних рішень із врегулювання господарських спорів.

Недосконалість господарського законодавства є надзвичайно потужним гальмом для всієї економічної системи України, а прийняття законів і підзаконних актів, які не відповідають потребам економіки, підсилює недовіру з боку суб'єктів господарювання до держави як арбітра при вирішенні спірних питань. Все частіше і частіше прийняті нормативні акти всіх рівнів визнаються судом такими, що не відповідають положенням Конституції України і раніше прийнятим законам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішенню питань, пов'язаних із правовою природою захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання, присвячено значний науковий доробок. На необхідності реформування правової системи України, врегулюванні конституційних основ правопорядку акцентували увагу А.О. Селіванов, М.І. Козюбра, М.І. Мельник, М.І. Сірий, В.Т. Нор, Л.А. Луць, В.О. Котюк, С.В. Шевчук, В.О. Навроцький, Г.Г. Шмельова, Б.В. Малишев, Д.В. Кухнюк, Д.В. Кирилюк, В.І. Шишкін та інші.

Окремі питання щодо поглибленого вивчення цієї проблеми піднімалися в працях відомих вітчизняних науковців, серед

яких М.В. Амельченко, А.Г. Бобкова, О.В. Лаврін, З.В. Ромовська, С.І. Кузьміна, І.О. Дзера, М.С. Малейн, Ю.Г. Кравченко, М.І. Тітов.

Мета статті – дослідження правових засад функціонування інституту захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання, продовження правового дискурсу щодо правової природи цього надзвичайно важливого і запитуваного учасниками господарських правовідносин явища.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи проблеми, пов'язані із забезпеченням захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання, потрібно, насамперед, з'ясувати питання стосовно правових підстав для прийняття рішення про звернення до таких правових інструментів. Основною гарантією такої поведінки учасника господарських відносин є положення Конституції України, якими передбачено, що кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Згідно з положеннями ст. 42 держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, не допускаються зловживання монополієм становити на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція, а також встановлюється те, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом (ст. 13) [1].

З позиції закону правовою основою реалізації права є правомірна поведінка учасника правовідносин, в якій би сфері це не відбувалося. Абстрагуючись до конкретного виду суб'єктивних прав, а саме господарських правовідносин, необхідно зазначити, що впродовж всієї історії незалежності України проблеми неналежного рівня правової захищеності суб'єктів господарювання гостро стояли і продовжують стояти на порядку денному. Відтак, необхідно зазначити, що держава не залишалася у цій ситуації стороннім спостерігачем. З боку держави уживалися і продовжують уживатися системні заходи, спрямовані на впорядкування господарських правовідносин і забезпечення конституційних вимог щодо захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання.

З огляду на невисоку ступінь керованості в економічній сфері держави економічні відносини між суб'єктами господарювання на декілька порядків випереджали законодавчу діяльність щодо їх впорядкування. У якості прикладу можна привести скасування обмежень щодо зайняття зовнішньоекономічною діяльністю для суб'єктів господарювання різних форм власності, у тому числі для фізичних осіб-підприємців, та суттєве зниження переліку видів господарської діяльності, які підлягали ліцензуванню.

Іншим яскравим свідченням провальної економічної політики в Україні стала тотальна відмова держави від своєї власності у формі приватизації різних видів підприємств, які

фактично передавалися спритним ділкам в обмін на нічим не підтвержені папірці (купони), тобто за безцінь. Збитки від такої «державницької діяльності», мабуть, ніколи і ніким не буде пораховано. За дуже короткий період часу держава звільнилася практично від усього належного їй майна, а владний вплив обмежувався лише точковими рішеннями економічного характеру, які набували вигляду кампанійщини.

На тлі неконтрольованих економічних процесів, які в офіційних джерелах позиціонувалися ринковими відносинами, суб'єкти господарської діяльності, як правило, залишалися один на один із проблемними питаннями, які виникали як наслідок недосконалих законодавчих і підзаконних актів, адресно впроваджуваних в різних галузях економіки для лобювання інтересів конкретних олігархів чи олігархічних кланів. Така ситуація породжувала тотальну незахищеність учасників господарських відносин від неправомірних дій недобросовісних партнерів, протиправного втручання держави в їхню економічну діяльність тощо.

В умовах корупційно-тіньового економічного клімату, який надійно прижився в Україні, єдиним місцем, де можна було віднайти розв'язання фінансово-економічних проблем від здійснених економічних операцій, став господарський суд.

Як правило, запроваджені з боку держави заходи економічного і правового характеру не одразу показували свою ефективність чи, навпаки, демонстрували повну протилежність тому, для чого їх впроваджували. Однак, і з боку суб'єктів законодавчої ініціативи, і вітчизняними науковцями-правниками, насамперед у галузі господарського права, велася активна науково-практична діяльність, спрямована на всебічне вдосконалення господарського законодавства та забезпечення якісного захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання.

Правова основа захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання полягає у застосуванні зацікавленими учасниками економічних відносин визначених законом інструментів для відновлення законності шляхом вирішення уповноваженими суб'єктами господарського спору. При цьому необхідно наголосити, що винесене судом рішення про відновлення порушеного чи оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу, яке вступило в законну силу, повинно сприйматися як основа для будь-яких інших судових рішень, в яких встановлено однорідні правовідносини, і за якою уже винесено законне судове рішення. У цьому випадку йдеться про судовий прецедент, який отримав неоднозначну оцінку як з боку науковців, так і з боку законодавця.

«Судове право» випереджає у своєму розвитку законодавчий процес, як стверджує Д.В. Кирилюк. Суддя при розгляді конкретних справ змушений вирішувати казуси, що виникають у правовій дійсності, які законодавець не завжди встигає врегулювати [2].

Українські правові реалії, на превеликий жаль, далекі від досконалості й часто демонструють подвійні стандарти у підходах до вирішення надважливих завдань. Так, наприклад, заперечуючи судовий прецедент як спосіб вирішення судового спору один раз встановленим законним рішенням в галузі цивільного, господарського чи адміністративного права, ця форма розв'язання судової суперечки де-юре і де-факто визнана українським законодавством. В Україні поняття «судовий прецедент» поглинається поняттям «судова практика».

З великою часткою вірогідності можна стверджувати, що окремими статтями вказаних вище галузей права фактично узаконено судовий прецедент, але в законі він отримав назву «об-

ставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили» або «обставини, визнані судом загальновідомими». Якщо з одним посиленням, яким законодавець визначає «рішення суду, яке набрало законної сили», все зрозуміло з огляду на процедурні моменти, пов'язані з верифікацією вищими судовими інстанціями такого рішення, то інша частина, а саме «обставини, визнані судом загальновідомими», залишаються дискусійними через делегування суду повноважень про віднесення встановлених обставин до категорії загальновідомих.

Так, у ч. 2 ст. 35 (Підстави звільнення від доказування) Господарського процесуального кодексу України зазначено, що обставини, визнані судом загальновідомими, не потребують доказування, а у ч. 3 – обставини, встановлені рішенням суду в господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, крім встановлених рішенням третейського суду, не доказуються під час розгляду інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини [3].

У Цивільному процесуальному кодексі України таку норму закладено в ст. 61 (Підстави звільнення від доказування) та ст. 72 Кодексу адміністративного судочинства України.

На відміну від змісту поняття «судовий прецедент» в англосаксонській правовій сім'ї (це принцип, на основі якого ухвалені рішення у конкретній справі, що є обов'язковим для суду тієї самої або нижчої інстанції при вирішенні в майбутньому всіх аналогічних справ або виступає зразком тлумачення закону), в українському законодавстві це поняття обмежено рішеннями третейського суду та особою чи особами.

Як зазначає С.В. Шевчук, із часу заснування суду його діяльність була побудована на пріоритеті природно-правових прав та свобод людини перед законами, тобто таких, «які не надаються державою, а є «непорушними та невідчужуваними» (не можуть бути заборані державою за суспільним договором) і не можуть бути скасовані» [4].

На переконання Л.А. Луць, в Україні існує потреба у судових прецедентах як джерелах права. Неякісна система нормативно-правових актів (з прогалинами, дублюваннями, колізіями тощо) та необхідність збереження сутності судової гілки влади, яка покликана забезпечити справедливий розгляд справ та захист інтересів особи, спричиняють потребу і у створенні судових прецедентів та визнанні нормотворчих функцій Конституційного Суду України та Верховного Суду України [5].

Природа правової основи процесу захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання, на думку багатьох вчених, лежить у площині суб'єктивного права. Прихильники традиційної концепції притримуються тієї думки, що право на захист, як і право на законні дії та право вимагати від зобов'язаних осіб нормативно визначеної поведінки, формують суб'єктивне право як таке.

Існує й інша точка зору, відповідно до якої забезпеченість суб'єктивного права можливістю державного примусу – це його невід'ємна якість, і така можливість існує не паралельно з іншими, закріпленими в суб'єктивному праві можливостями, а власне їм самим, оскільки без цього вони не були б юридичними можливостями. Незважаючи на деякі відмінності, що існують між цими точками зору, принципових розбіжностей між ними немає, оскільки в обох випадках право на захист розглядається в якості обов'язкового елемента самого суб'єктивного права.

Такому розумінню права на захист протистоїть думка, що отримує все більшого поширення в літературі, згідно з якою право

на захист являє собою самостійне суб'єктивне право. Дане право в якості реальної правової можливості з'являється у власника регулятивного цивільного права лише в момент порушення або оспорювання останнього і реалізується в рамках охоронного цивільного правовідносини, що виникають при цьому [6]. Ця позиція представляється найбільш переконливою.

Право на захист як складова суб'єктивного права поєднує в собі елементи загальної лінії поведінки суб'єкта господарської діяльності – скаржника, що є підставами для ужиття управомоченою особою власних позитивних дій з одночасною вимогою до зобов'язаної особи чинити у той чи інший визначений законом спосіб.

Право на захист як основний спосіб відстоювання передбачених законом і договірними відносинами прав може розглядатися як крайня стадія вирішення господарського спору. Якщо сторони господарського провадження не дійшли спільної думки шляхом укладання мирової угоди, то невід'ємним кінцевим результатом розв'язання спору стане застосування до винної сторони примусових заходів, якими уповноважені державою органи виконають рішення суду, яке набрало законної сили. Для однієї сторони спору (потерпілого, позивача) державне втручання у вирішення господарського конфлікту матиме неодмінно позитивний ефект, для іншої (відповідача) – в результаті ужиття заходів примушування відбудеться певне, передбачене законом, обмеження прав, які будуть визнані судом достатніми для компенсації заподіяних і державі, і позивачеві збитків, а також унеможливлення подальшої протиправної поведінки відповідача.

У той же час надзвичайно важливим з точки зору забезпечення конституційного права на захист охоронюваного законом інтересу суб'єкта господарювання є дотримання учасниками судового процесу вимог законодавства щодо володіння достатнім обсягом прав і обов'язків. Обов'язковою умовою звернення за захистом до господарського суду для учасника господарських відносин є порушення чи оспорювання їхніх прав і охоронюваних законом інтересів при достатньому рівні правосуб'єктності і при їх особистій участі.

Конституцією України всім суб'єктам господарської діяльності гарантовано рівні права, якими забезпечено можливість апеляційного і касаційного перегляду рішень суду першої інстанції. У межах законодавства України остаточне слово залишене за Верховним Судом України, постановою якого не може бути оскаржена. Виняток становить лише встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань під час вирішення цієї справи судом. Ця норма прописана у п. 4 ч. 1 ст. 111-16 ГПК України [3].

Низький рівень правового захисту управомоченими органами прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання обумовлений з одного боку недосконалістю вітчизняного законодавства, з іншого – значним засиллям корупційно-тіньових механізмів, які використовуються нечистими на руку учасниками процесу для досягнення своїх протиправних цілей. Все це породжує значний рівень тінізованості економічних процесів, у результаті чого відбувається перехід значного числа суб'єктів господарської діяльності до протиправних схем із врегулювання проблемних господарських і фінансових питань. Така ситуація є благодатним підґрунтям для зловживань службовим становищем чиновниками усіх рівнів, а також виникнення різного роду напівлегальних утворень, які, балансує на межі закону, фактично перебирають на себе

функції держави щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів учасників господарських відносин, але уже дійсно протиправними методами.

Будь-який господарський спір потребує законного врегулювання, а отже рішення щодо нього повинне ґрунтуватися на якісному законодавстві, де передбачено застосування всіх визначених державою інструментів для утвердження конституційних принципів господарювання.

На думку О.В. Бринцева, предметом правового спору є порушені чи оспорювані права та обов'язки суб'єктів правовідносин [7].

Отже, висловлюючи уже усталену серед науковців і практиків думку про те, що право на захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання виникає в результаті господарського спору, необхідно зазначити, що з огляду на існуючі офіційні підходи до розуміння сутності господарського конфлікту не завжди коректним видається застосування до спірних правовідносин узагальноної категорії «господарський спір», оскільки віднесення їх до компетенції господарського суду може бути оскаржене будь-якою зі сторін-учасників судового процесу, а також відмова господарського суду у відкритті провадження у справі з переадресуванням до суду іншої юрисдикції.

Конституційною гарантією рівності в правах всіх учасників процесу є те, що судочинство у господарських судах здійснюється на засадах змагальності. Це означає, що сторони та інші особи, які беруть участь у справі, обґрунтовують свої вимоги і заперечення поданими судом доказами. До компетенції господарського суду віднесено завдання щодо створення сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, необхідних умов для встановлення фактичних обставин справи і правильного застосування законодавства.

Одним із способів дотримання права на судовий захист порушеного інтересу є те, що усім учасникам процесу гарантується прозорий і відкритий розгляд справи, який здійснюється в умовах гласності.

Матеріальним забезпеченням дій учасників господарського процесу щодо заявлення клопотань про ужиття судом передбачених законом заходів є винесення ухвал, обов'язкова фіксація судового процесу технічними засобами, а також відображення усіх проведених дій у протоколі судового засідання у порядку, встановленому Господарським процесуальним кодексом.

За результатами розгляду господарського спору господарські суди іменем України приймають обов'язкові до виконання на всій території держави рішення, ухвали і постанови. Невиконання вимог рішень, ухвал, постанов господарських судів тягне передбачену законом відповідальність.

В Україні передбачено багаторівневу систему захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання, які звернулися за судовим захистом.

Так, з метою забезпечення найвищого рівня захисту учасників процесу справи у місцевих господарських судах, окрім одноособового розгляду суддею, можуть бути розглянуті колегіально у складі трьох суддів.

Конституційною гарантією забезпечення прав є перегляд в апеляційному і касаційному порядку рішень місцевих господарських судів апеляційними господарськими судами, Вищим господарським судом України і Верховним Судом України.

Надзвичайно важливим є той факт, що визначення судді або колегії суддів для розгляду конкретної справи здійснюється автоматизованою системою документообігу суду під час реє-

страції відповідних документів за принципом вірогідності, що практично повністю усуває суб'єктивну складову при розподілі справ і призначенні суддів.

Висновок. З огляду на все вищесказане, логічно обгрунтованим видається висновок про те, що єдиною умовою і запорукою відносно ефективного господарювання в українських економічних реаліях є суворе дотримання суб'єктом господарювання конституційних засад і законності при організації та здійсненні підприємницької діяльності. Саме за таких обставин гарантовано відбувається суспільний запит до влади щодо підвищення авторитету і значення судової влади в Україні як єдиного можливого інструмента правового вирішення питання про правовий захист права чи охоронюваного законом інтересу суб'єктів господарювання.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кирилук Д.В. Чи визнається в Україні судовий прецедент? / Д.В. Кирилук // Юридичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 81.
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06 листопада 1991р. № 1798-ХІІ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/page2>.
4. Шевчук С.В. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С.В. Шевчук – К., 2002. – С. 16.
5. Луць Л.А. Перспективи становлення судового прецеденту як джерела права України / Л.А. Луць // Вісник Центру суддівських студій. – 2006. – № 6. – С. 9.
6. Суб'єктивне цивільне право на захист. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bibliograph.com.ua/grazhdanskoe-pravo-1/113.htm>.
7. Бринцев О.В. Господарська сутність правового спору. Кваліфікуюча ознака чи данина минулому? / О.В. Бринцев // Господарське право. – 2001. – 3. – С. 16–18.

Григорчук М. В. Правовая основа защиты прав и охраняемых законом интересов субъектов хозяйствования

Аннотация. Статья посвящена авторскому исследованию нормативно урегулированных принципов, которые выступают основой для приведения в действие механизмов, целью которых является защита прав и охраняемых законом интересов субъектов хозяйствования. Изучая правовые основы защиты прав и охраняемых законом участников хозяйственных отношений, нами презентуется собственная точка зрения на эти проблемы, а также дополнительно обосновываются подходы, благодаря которым достигается обеспечение установленного конституционного порядка в сфере хозяйствования.

Ключевые слова: правовая основа защиты, защита прав субъектов хозяйствования, охраняемый законом интерес, конституционный порядок в сфере хозяйствования, хозяйственные отношения.

Hrygorchuk M. Legal basis for protection rights and legitimate interests of businesses

Summary. This article is devoted to research copyright regulations governed by principles that are the basis for actualization legal mechanisms aimed at the task of protecting the rights and legal interests of business entities. Studying the legal basis of rights and legally protected participants of economic relations, presented its own view on these issues, and further substantiated approaches by which is achieved providing constitutional order established in the field of management.

Key words: legal framework of protection, protection of business entities, interest protected by law, constitutional order in the field of management, business relationships.